

МОРСЬКА ТЕМАТИКА В УКРАЇНСЬКОМУ ЛІТОПИСАННІ

Морська тематика в українському літописанні зустрічається досить рідко через певну географічну віддаленість основних історичних подій від моря та приморських територій. При уважному прочитанні літописних текстів виявляємо певну увагу до моря та водойм із боку авторів. І, попри помірну частоту згадування, море посідало досить важливе місце в середньовічному світі Східної Європи взагалі й України зокрема.

Ключові слова: море, козаки, хроніка, кордони, флот, війна, межа

Yaroslav Myshanych. Marine themes in Ukrainian chronicles

The marine themes are rarely observed in Ukrainian chronicles because of geographic distance separating basic historic events and coastal territories. Nevertheless, a careful reading of chronicles reveals a certain attention the authors paid to seas and other bodies of water. Even more so, since, despite the sparse record of the seas, they played an important role in medieval Eastern Europe in general and in Ukraine in particular.

Key words: sea, Cossacks, chronicle, border, fleet, war, boundary.

Море в українському літописанні ніколи не було в центрі історичних оповідей: події, що на ньому відбувалися, описані лише епізодично, але з морем пов'язано чимало цікавих літописних історій. Зрозуміло, козацьким літописцям далеко до глибокого художнього осмислення морської тематики, а море сприймається ними лише як географічний об'єкт на карті світу. В основному корпусі козацьких хронік (Самовидця, Величка, Граб'янки) про море міститься небагато відомостей, бо україно-польська війна середини XVII ст., про яку вони переважно розповідають, відбувалася далеко від узбережжя й авторам ні до чого було звертатися так далеко від арени головних подій того часу. Через це "Історія русів" виглядає вдячним об'єктом для спостережень. Її автор поставив перед собою набагато складніше завдання, аніж висвітлити одну війну, тому географічні горизонти в нього набагато ширші й сягають практично всіх меж Російської імперії, а подекуди й інших європейських та азіатських держав.

Літописець у передмові згадує грецькі й римські хроніки, які славлять перших руських князів – Кагана, Кия, Аскольда, Святослава, Володимира, Ярослава

та інших володарів землі руської, котрі воювали в Європі, Азії, Греції. Що це за хроніки – питання окреме, але згадка про них як про авторитетне джерело покликана відкинути свідчення тих літописців (переважно польського й литовського походження), які прагнули всіляко применшити славу руського народу. Обурення автора викликає таке принизливе трактування Русі: “Новая нѣкаяся земля при Днѣпрѣ, названна тутъ Украинаю, а въ ней заводятся Польскими Королями новыя поселенія и учреждаются Украинскіе козаки; а до того сія земля будто была пуста и необитаема, и Козаковъ въ Руси не бывало” [1, III]. Власне, цей пасаж дає авторові можливість, перерахувавши попередньо десяток південноруських міст і територій, із гіркотою константувати, що “Князи Рускіе, выводившіе великія Флотиліи свои въ Черное море изъ рѣки Днѣпра... и воевавшіе на Грецію, Синопъ, Трапезонтъ и на самый Цареградъ съ войсками областей оныхъ, преданы имъ ничтожеству и забвенію” [1, IV]. Тут виразно простежується бажання автора назвати Чорне море воротами на Русь, бо саме до нього впадали великі річки, що протікали по території руських земель, річками й по Чорному морю відбувалися військові морські походи русичів.

Автор застосовує традиційну билинну формулу літописного зачину “від моря до моря”, окреслюючи межі руської землі. Ця формула призначена передати розмах та великі розміри земель, де слов'янський народ “сталъ обитать отъ горъ поясныхъ или Рифейскихъ и отъ моря Каспійскаго на Востокѣ, до рѣки Вислы и моря Варяжскаго на Западѣ, и отъ Чернаго моря и рѣки Дуная отъ Полудни, до Сѣвернаго океана и Балтійскаго моря на Сѣверѣ”. Нарівні з морями межею руських земель виступають гори й річки, що засвідчує добру обізнаність автора з античними й давньоруськими географічними назвами. У цьому випадку Рифейські гори – Урал, Варязьке море – очевидно, Північне.

Цікаво трактує автор появу грецьких і генуезьких колоній на північному Причорномор'ї та у Криму: “почитавшіесь за жильцовъ при Черномъ и Азовскомъ морѣ Греки и Генуэзцы, не что иное были, какъ купцы, поселившіесь съ согласія Славянъ на ихъ приморскихъ земляхъ ради обоюдной торговой пользы; а бывшія съ городами ихъ Херсономъ, Феодосією и Босфоромъ у Славянъ войны, значать однѣ маловремянныя сосѣднія ссоры, кончавшіяся удовлетвореніями” [1, 1]. Як бачимо, узбережжя Чорного та Азовського морів в “Історії русів” уважаються винятково руською територією, де ніхто не мав права жити без дозволу слов'ян. Те саме стосується народів неслов'янського походження, що населяли ці землі від античності або прийшли у причорноморські степи за часів великого переселення народів: “Киммеріане или Готты, Маіоты, Гунны и другіе, наравнѣ съ ордами Понтійскаго Царя Митридата, были переходящія чрезъ Славянскую землю и иностранныя колоніи, нашедшія съ Востока и Сѣвера и по краткомъ здѣсь пребываніи удалившіяся въ страны полуденныя и западныя” [1, 1].

Користуючись працями античних істориків Птоломея, Геродота, Страбона, Діодора, автор “Історії русів” розповідає, як слов'яни через війни захоплювали дедалі більше й більше земель і дійшли врешті-решт до Адріатичного моря на заході й Балтійського моря на півночі: “за 1610-ть лѣтъ до Рождества Христова <...>, говорятъ, что они, ведя съ сосѣдями безпрестанныя войны и преслѣдую переходившихъ ихъ землю иноплеменныхъ народовъ, зашли и переселили колоніи свои за рѣку Дунай до моря Адріатическаго въ Иллирію и отъ горъ Карпатскихъ до рѣки Одра; а на западныхъ берегахъ Балтійскаго моря оселили всю Померанію” [1, 2].

Цікаво, хоча дещо наївно, виглядає інтерпретація імен народів, які частково населяли слов'янські землі: “Восточныхъ Славянъ называли Скивами или Скиттами по кочевой жизни и по частому переселенію съ мѣста на мѣсто;

Полуденныхъ Сарматами по острымъ ящуринымъ глазамъ съ прижмуркою; и Русами или Русняками по волосамъ; Сѣверныхъ приморскихъ Варягами называли по хищничеству и по засадамъ, ожидающимъ прохожихъ” [1, 2]. Зрозуміло, що скіфи й сармати привнесені в це тлумачення лише за географічним принципом й ототожнювати їх зі слов'янами не можна. Під морським народом варягів, очевидно, маються на увазі племена неслов'янського походження, що населяли узбережжя Балтійського моря й територію сучасної Скандинавії.

Щодо серйозної військової сили запорожців, що мали, окрім звичайного війська, ще й флот, ідеться тут про гетьмана Григорія Свірговського під 1574 роком. Окрім гетьмана, в оповіданні фігурує постать кошового отамана Феська Покотила, котрий за гетьманським наказом “выслалъ пѣхоту свою на лодкахъ въ Черноє Море и приказалъ не допускать десантовъ Турецкихъ въ Дунай и Днѣстръ” [1, 23]. Кошовий отаман зорганізував військову експедицію “въ наилучшемъ порядкѣ”, і вона “принесла сухопутному войску совершенныя выгоды”. Як бачимо, козацьке військо було не просто сильним, а й чітко скоординованим: взаємодія сухопутних військ із морськими давала можливість отримати значні переваги над противником. Коротко, але виразно автор “Історії русів” пише про результат такої взаємодії: “Запорожцы, развѣзжая своими лодками по Черному морю и въ устьяхъ обѣихъ рѣкъ, перехватили и полонили многія суда съ войскомъ и воинскими припасами; а войдя въ Дунай, многія прибрежныя крѣпостцы и жилища разорили и выжгли” [1, 23].

Зазначимо, що жанр літописного оповідання не передбачає широкого використання засобів художнього мовлення. Навпаки, автор прагне зробити оповідь лаконічнішою, виразнішою, розповідь ведеться з майбутнього про минуле – про події, які давно відбулися. Метою літописної оповіді є фіксація події та згадка про людей, так чи так із нею пов'язаних.

Очевидно, наприкінці XVI ст. козацьке військо вже було дуже вправним як на суші, так і на морі, що засвідчує оповідь про похід 1577 року. Польський король Стефан Баторій дав козакам дозвіл на переслідування кримських татар, які часто турбували кордони Речі Посполитої (автор пише Малоросії). Тодішній козацький гетьман Федір Богдан, “Идучи внизъ по Днѣпру, выправилъ изъ Сѣчи Запорожской пять тысячъ пѣхоты въ лодкахъ, подъ командою Есаула Войсковаго, Нечая, приказавъ ему, выплывша въ Черноє море, пристать на Крымскихъ берегахъ около городовъ Козлова и Керчи и запереть тамошній гавани до прибытія своего къ тѣмъ городамъ” [1, 24]. Далі в тексті – довга й докладна оповідь про битву під Перекопом, який козаки взяли хитрістю, переправившись убрід і вплав через Гниле море (Сиваш). Зрозуміло, що Кафа (нинішня Феодосія), перекрита з моря козацькими чайками, була приречена на розграбування і знищення. Козацька сила “предала все убійству, грабленію и огню, оставивъ живыми однихъ своихъ плѣнныхъ, числомъ обоєго пола до пяти сотъ душъ” [1, 25]. Під загрозою опинилася столиця Кримського ханства Бахчисарай, і лише шляхом переговорів конфлікт було залагоджено. Проте морським силам було наказано “посѣтитъ тѣ города Турецкіє, кои покупали у Татаръ и держали въ неволѣ плѣнниковъ Рускихъ, и войска сіи, напавъ нечаянно на приморскіє города: Синопь, Трапезонтъ и на многія мѣстечки, предали ихъ огню и мечу, доставъ у нихъ нѣскольکو своихъ плѣнниковъ и премножество добычи” [1, 25].

Серйозна козацька сила на Чорному морі завдавала багато клопоту Турецькій імперії. Від козацьких зазіхань страждала навіть столиця Османської імперії Царгород. Несподівано нападати і грабувати анатолійські береги ставало для козаків майже звичною справою: “Запорожскіє Козаки, плавая лодками у береговъ сей земли, дѣлали такіа же разоренія прибрежнымъ селеніямъ.

Народы сіи, не ожидая такихъ нападеній и будучи безъ приуготовленій къ оборонѣ, спасались однимъ бѣгствомъ и укывательствомъ” [1, 26]. Значних збитків зазнавали приморські турецькі міста Синоп і Трапезонт, але метою гетьмана була столиця: “достигнувъ предмѣстій Цареградскихъ съ восточной стороны тамошняго пролива, напаль на нихъ со всѣхъ сторонъ и принудиль Турокъ, удивленныхъ такимъ нечаяннымъ нападеніемъ, спастись бѣгствомъ на судахъ... Войско же Малоросійское, разграбивъ и зажегши предмѣстія, отступило назадъ къ Черному морю” [1, 26].

Метою таких набігів, окрім грабунку, було ще й звільнення невільників, через що наступний гетьман Дем'ян Скалозуб наказав своїм отаманам Іванові Богуславцю й Карпові Перебийносу “пройти Лиманомъ и морскимъ берегомъ до приморскихъ Крымскихъ городоувъ, запереть ихъ гавани, и выходящія изъ нихъ суда пересматривать и отбирать Русскихъ плѣнниковъ, если они въ нихъ найдутся” [1, 31]. Морська кампанія виявилася фатальною для самого гетьмана: у Керченській протоці він потрапив в оточення й після тривалого бою був полонений турками і замордований голодом у Царгороді.

Дуже лаконічно й без надмірної метафоричності розповідає автор “Історії русів” про морський похід Петра Конашевича Сагайдачного на Кафу: “отправился съ пѣшимъ войскомъ на лодкахъ Запорожскихъ въ Черное море, гдѣ одна половина войска поплыла къ городу Кефѣ, а другая съ самимъ Гетманомъ вышла въ Сербулацкой пристани на берегъ и прошла милю горъ Кефскихъ къ тому же городу и, атаковавъ городъ сей отъ моря и отъ горъ, взяла его штурмомъ” [1, 45]. Подальша доля міста була такою самою, як і в попередні рази, – руйнування, спалення, звільнення невільників.

Про Чорне море йдеться також в універсалі Богдана Хмельницького від 28 травня 1648 року, де козацький гетьман обґрунтовує необхідність війни проти поляків. У цьому документі Чорне море виконує функцію кордону між Європою й Азією – за морем уже знаходяться “страны Азіатские”.

Зборівський трактат, укладений 7 вересня 1649 р., також містить згадку про Чорне море як фрагмент тодішнього українського кордону: “Границы Рускія земли устанавляются и утверждаются отъ Чернаго моря и лиману Днѣпровскаго вгору на полдень по рѣкѣ Днѣстру, а отъ вершины его до рѣки Горыни, а отъ Горыни до рѣки Припети, и оттуду рѣкою Днѣпромъ до города Быхова, а оттуда къ рѣкѣ Сожь и Сожемъ до уѣзду Смоленскаго; а граница промежду рѣчекъ по твердой землѣ указывается по гранямъ сельскимъ альбо вясковымъ, и яке селеніе куды сходитъ, туды и грань принадлежить” [1, 94]. Загалом проведення кордонів по річках, лиманах і берегах морів було, на нашу думку, дуже зручним на той час, бо чітко вказувало межу, за якою – чужа земля. І межа ця була природною, змінити щось у ній неможливо.

Автор “Історії русів” користується античними легендами, пов'язаними з морем. Таким є оповідання про похорон Тимоша Хмельницького. Гетьман Богдан Хмельницький, “увидѣвъ тѣло сына своего, близокъ былъ къ отчаянію извѣстнаго Царя Егея, бросившагося въ море, при появленіи на немъ черныхъ знаменъ сына своего” [1, 101]. Нагадаємо, що Тиміш загинув під час оборони Сучави й був похований батьком у родовій Суботівській церкві. Звісно, у класичному грецькому міфі йдеться не про знамена, а про чорні вітрила на кораблі, які поставив царський син Тесеї, повертаючись додому після перемоги над Мінотавром.

Алегоричний образ корабля, що потрапив у бурю й от-от готовий затонути під ударами хвиль, використовує Богдан Хмельницький у своїй промові, аргументуючи необхідність приєднання України до Московського царства. Йдеться також про можливі наслідки військового союзу з магометанами проти Москви: “останемся, какъ обломанное судно въ пространномъ морѣ,

обуреваемое со всѣхъ сторонъ и не имущее пристанища и надежды ко спасенію, и будемъ тоже, что были послѣ нашествія Батыя подѣвладѣніемъ Татарскимъ, т. е., невольники въ богослуженіи и Христіанствѣ, или отступники и рабы неключимые, гибнущіе съ душою и тѣломъ” [1, 119].

Виявив себе на морі й народний улюбленець кошовий отаман Іван Сірко, який, пограбувавши Крим, татарського “Хана самага загналь въ горы” так, що той попросив заступництва в гетьмана Дорошенка. Але Сірко, “набравши въ приморскихъ Крымскихъ городахъ довольное число водныхъ судовъ, отправился на нихъ въ Лиманъ и прибыль въ Сѣчь съ великими корыстями” [1, 164]. Піратська поведінка кошового отамана не викликала жодного заперечення чи несхвалення з боку автора.

Далі морська тема в “Історії русів” продовжується азовськими кампаніями російського царя Петра I, де йому значну допомогу надало козацьке військо. Щоправда, контроль над Азовським і Чорним морями росіяни отримали лише після будівництва флоту, яким автор дуже захоплювався: “Въ 10 почти мѣсяцевъ... сооружена была такая флотилія, каковая и у старыхъ приморскихъ державъ вѣками только сооружается. Вдругъ покрыли Азовское море военные корабли, галеры, бригантини, галіоты и другіи морскія суда, и ихъ считалось до 700, въ такой странѣ, которая о мореходствѣ прежде и понятія не имѣла” [1, 193]. Цікаво, що будували всю цю армаду переважно під керівництвом голландських майстрів.

Ще один морський епізод знаходимо в розповіді про російсько-турецькі війни під 1735 роком. Дуже невдалий для російського війська кримський похід став причиною гніву фельдмаршала Мініха на всіх українців, яких він “очернилъ своевольными, упрямыми и для Россіи неусердными людьми”. Через це під час штурму Перекопської лінії “для войскъ Малоросійскихъ назначена... позиція, самая опасная и мстительная. Имъ повелѣно перейти... заливъ Гнилаго моря, называемаго Сивашъ и атаковать съ той стороны линейную стражу” [1, 241]. Проте військова майстерність козацьких ватажків стала цього разу у великій пригоді: “Войска сіи, помощію хорошихъ своихъ вожатыхъ, проживавшихъ часто въ Крыму по торговымъ промысламъ и знавшихъ по Сивашу отмѣли и броды, прошли ночью Сивашъ очень удачно...” [1, 241].

Як бачимо, автор “Історії русів” досить часто звертається до морської тематики у зв’язку з історичними подіями. Його мова жива й емоційна, незважаючи на подеколи сухий хронікальний стиль. Попри це, автор мислив образами, розповідав про події по можливості художньою мовою. Його поетика продовжувала й завершувала традиції козацького літописання XVII–XVIII ст. Проза, якою написана “Історія русів”, має передромантичний характер, передуде тій художній белетристиці, що досягла вершини під пером письменників-романтиків 30–50-х рр. XIX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Копискій Г.* Історія Русовъ, или Малой Россіи. – М., 1846. – IV + 262 + 31 + 45 с.

Отримано 5 жовтня 2012 р.

м. Київ